



Sultan Abdülhamid'e Muhalif Devlet Memurlarından Süleyman Kadızâde Rıfat'ın "Padişah Aldattı mı Aldandı mı" Adlı Eserinde Meşrutiyet Eleştirisi

Hüseyin Vehbi İmamoglu*

Sinop Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

orcid.org/0000-0002-7182-4627

Öz

Sultan Abdülhamid, iktidarı boyunca iç ve dış pek çok olayla mücadele etmiş ve devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Ancak uyguladığı yöntemler, çoğu kişi tarafından anlaşılamamıştır. Başta Avrupalı devletler olmak üzere, Ermenilerin başını çektiği gayr-i Müslim azınlıklar ve İttihat ve Terakki gibi muhalif hareketler, padişahı tahttan indirmek için uzun uğraşlar vermişlerdir. Darbe girişiminden suikast girişimine kadar pek çok badire atlatan Sultan Abdülhamid, Ermeni olaylarının üstesinden gelse de, meşrutiyetçi muhalefete karşı nihai anlamda direnememiştir. Kendisine yöneltilen suçlamaları hiçbir zaman kabul etmeyen Sultan, dönemindeki icraat ve uygulamalarla ilgili olarak, zamanın şartlarının öyle hareket etmesini gerektirdiği şeklinde kısa bir açıklama yapmakla yetinmiştir. Süleyman Kadızâde Rıfat ise, Mekteb-i Sultani'den mezun olup meşrutiyet devrinde yaşamış ve memurluk yapmış bir devlet görevlisidir. II. Meşrutiyet döneminde eleştirel bir üslupta yazılmış ve ittihatçı bakış açısına sahip "Padişah Aldattı mı Aldandı mı" adlı eserinde, Sultana olan meşrutiyet eleştirisini sert bir şekilde dile getirmiştir. Sultan Murad'ın zât-ı şahane yazılmış bir tezkiresi olarak bilinen eser, Sultan Abdülhamid devrine ilişkin olayları, taşra memurları ve devlet adamlarının icraatları ve halkla olan ilişkileri içermektedir. Genel itibarıyla Sultan Abdülhamid'in idaresini istibdad olarak nitelerek, meşrutiyeti gerekli gören ve her iki idare tarzının kıyaslamasını taşra memurları ve devlet adamlarının icraatlarıyla açıklamaya çalışan yazar, özellikle taşradaki devlet memurlarının köylü halkla olan münasebetlerini konu edinerek, düşüncelerini temellendirmeye çalışır. Örnek verdiği bazı devlet adamlarının, Padişah'a olan tutumlarını da ayrı ayrı değerlendirerek, yapılan uygulama ve icraatları, vatan ve millet düşmanlığı olarak yorumlar. Halkın içinde bulunduğu şartların zorluğunu, kendilerine yapılan baskı ve şiddette arayarak, meşrutiyet rejimine olan gerekliliği, yer yer aşırıya kaçan ifadelerle, bu rejimi yerleştirmeye çalışan devlet adamları ve orduyu övgüyle yâd ederek savunur. Vaktiyle Sultan Murad'ın Sultan Abdülhamid'e yazdığı bir tezkireyle Sultan Abdülhamid yönetiminin eksik ve hatalarını ortaya koymak ister. Son aşamada Padişah'ı da aldattıklarını iddia ederek, meşruti yönetimin halk için neden gerekli olduğu sorusuna cevap vermeye çalışır. Olayları öznel bir bakış açısıyla değerlendiren ancak bizzat tanık olduğu vakalara yer vermesi bakımından ilk derece kaynaklık değeri olan Kadızâde Rıfat, eleştirel tarih yazımında önemli bir eser kaleme almış; meşrutiyet eleştirisini henüz görev başındayken çarpıcı bir şekilde dile getirerek döneme ait okunması ve incelenmesi gereken bir eser oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Kadızâde Rıfat, Sultan Abdülhamid, Meşrutiyet, İstibdad, İttihat ve Terakki

A Criticism of Constitutionalism in “Did the Sultan deceive or was he deceived” Worko Süleyman Kadızâde Rifat one of the State Officials Opposing Sultan Abdulhamid

Abstract

Sultan Abdulhamid struggled with many domestic and foreign events during his reign and tried to make the nation survive. However, the methods that he applied were not understood by many. Especially European countries, non-Muslim minorities led by Armenians and opponents such as committee of union and progress tried a lot to dethrone the sultan. Sultan Abdulhamid, who survived lots of crises from coup attempt to assassination attempt, could not resist the constitutionalist opposition ultimately although he overcame Armenian incidents. Sultan, who never accepted the accusations made to him, just made a short explanation about the practices and applications of his time that the conditions of the time required him to act that way. Süleyman Kadızâde Rifat is a state official who graduated Mekteb-i Sultani, lived during constitutional monarchy and worked as an official. In his work “Did the Sultan deceive or was he deceived”, which was written during second constitutional era with a critical style and unionist point of view, he expressed his constitutionalism criticism to Sultan harshly. The work, which is known as a collection of biographies written to Sultan Murad Majesty, includes the incidents of Sultan Abdulhamid era, practices of rural officials and statesmen and relations with the public. The author who describes Sultan Abdulhamid’s ruling as tyranny in general and considers constitutionalism as necessary tries to compare the two regimes by explaining the practices of rural officials and statesmen and tries to base his thoughts by discussing the relations between rural officials and villagers. He assesses the attitudes of some statesmen to Sultan separately and interprets the practices and applications performed as enmity for country and nation. He explains the difficulty of the conditions the nation is in through the pressure and violence exerted on them and advocates the necessity for constitutionalism with exaggerated expressions in some places by speaking highly of the statesmen and the army trying to bring this regime. He tries to show the shortcomings and mistakes of Sultan Abdulhamid regime through a collection of biographies written by Sultan Murad to Sultan Abdulhamid once. In the last stage, he claims that the Sultan was also deceived and tries to answer the question of why constitutionalism is necessary for the people. Kadızâde Rifat created a significant work in critical history literature since he included cases he personally witnessed and his work had a value of first-degree resource although he assessed the events with a subjective point of view; he expressed the criticism for constitutionalism dramatically while he was still on duty and he created a work about the era which should be read and analyzed.

Keywords: Süleyman Kadızâde Rifat, Sultan Abdulhamid, Constitutionalism, Tyranny, committee of union and progress

1. Giriş

Sultan Abdülhamid dönemi, Batılılaşma fikirlerinin zirve yaptığı bir zaman dilimini ifade eder. Batılılaşma fikirleri Tanzimat Fermanıyla başlayan İslahat Fermanıyla devam eden ve bu fermanların hedeflediği yapısal ve kurumsal değişikliklerle şekillenen uzunca bir geçmişe sahiptir. XIX. yüzyılın başından itibaren tahta çıkan her padişah, öyle ya da böyle bir modernleşme çabası içinde olmuş ve pek çok ileri gelen devlet adamı, söz konusu modernleşmenin ölçüsünü Avrupalılaşma/Batılılaşmada aramıştır. Bu uğurda yapılmaya çalışılan icraatlar, Sultan Abdülhamid devrinde meşrutiyet sistemine geçilmesi anlamına gelen Kanun-i

Esasi'nin ilanına kadar gitmiştir. Ancak gerek zamanın şartları gerekse de Sultan Abdülhamid'in şahsi fikirleri, bir anlamda meşrutiyetin ilan edilmesini sağlayan anlayışla aralarını açmıştır. XIX. yüzyıl boyunca devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulmanın formülü olarak Batılılaşmak gerektiğini ileri süren devlet adamlarının başını çektiği gurubun, gittikçe örgütlü bir şekilde düşüncelerini kabul ettirmek istemeleri, zaman zaman dönemin padişahlarıyla çatışmaya girmelerine sebep olmuştur. Bu anlamda Sultan Abdülaziz devrinde Yeni Osmanlılar adıyla kurulmuş olan cemiyet, örgütlü muhalefetin siyasete yön verme çabası içinde olduğunu gösterir nitelikte hareket etmiştir. Söylemlerini Avrupa'da yaygın şekilde dile getirilen hürriyet, eşitlik ve anayasa kavramları etrafında yoğunlaştırmış ve meşrutî bir yönetim arzusuyla önceleri gizli, ardında basın yayın yoluyla aleni bir şekilde Sultan Abdülaziz yönetimine başkaldırmıştır (Hanioğlu, 1985; Sungu, 1999). Sultan Abdülaziz'in direnmesi üzerine, farklı alternatifler üzerinde duran dernek, padişahın şüpheli ölümünden sonra meşrutî yönetime sıcak bakan Sultan Abdülhamid'i tahta çıkarmaya muvaffak olmuşlardır. Artık bütün gayretleriyle yeni padişahın beklentilerinin karşılanması için mücadele eden dernek, Sultan Abdülhamid'den de istedikleri yönetim tarzını göremediklerini ifade ederek, yeniden ayaklanmış ve bu defa İttihad-i Osmanî adı altında faaliyetlerine devam etmişlerdir (Ramsaur, 1972: 30).

Sultan Abdülaziz'i devirerek etkinliğini ispat eden muhalifler, meşrutiyet rejimini ilan etmeye söz veren şehzade Abdülhamid'i tahta çıkarmışlardır. Muhalifler Tanzimat reformlarını yerinde görmekle birlikte yeterli bulmuyorlardı. Sultan Abdülaziz'in bir darbeyle tahttan indirilmesi, söz konusu muhalefetin kararlılığını ortaya koyar niteliktedir. Nihai anlamda amaç, anayasal sisteme geçmektir ve bu uğurda padişahın darbe ile tahttan indirilip başka bir ismin tahta çıkarılmasına varan operasyonlara başvurulmuştur (Engin, 2011: 18). Nitekim devletin ileri gelen bürokratlarından Mithat Paşa'nın desteğiyle kendilerini sağlama alan muhalifler, bir adım daha ileri giderek Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ve Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'yi de ikna ederek istedikleri darbeyi yapmaya muvaffak olmuşlardır. Darbenin kendilerince haklı gerekçesi, devletin içinde bulunduğu durumdu. Ancak bu durumu kullanan yalnızca onlar değildi. Avrupalı devletler de Osmanlı Devleti'ne müdahale etmenin bir fırsatını daha elde etmenin peşinde, meşrutiyet yanlılarını Sultana karşı destekliyorlardı. Söz konusu dönemde tahtın birinci varisi olan Sultan Murad, muhaliflerin beklentilerine uygun bir profil çizmekteydi; ancak devleti idare edemeyecek kadar sağlık sorunları vardı. Bu nedenle tahta çıkarılmasına rağmen, yerini Sultan Abdülhamid'e devretmek zorunda kalmıştı. Bir anda tahta çıkan Sultan Abdülhamid, ilk iş olarak uzun zaman beklenen meşrutiyeti ilan etme hazırlıklarına başladı. Ardından muhalif hareketin en önde gelen simalarından Mithat Paşa'yı da sadrazam olarak tayin etti. Ancak sorun bundan sonra başlayacaktı. Çünkü muhaliflerin istekleriyle mevcut durum ve Sultan Abdülhamid'in siyasi fikirleri uyuşmuyordu ve kısa bir süre sonra Rus harbini bahane eden Sultan, meclisi süresiz tatil ettiğini açıkladı. Böylece meşrutî yönetim fiili olarak başlamadan bitiyordu. Sultanın devleti idare etme şekli de ayrıca eleştiri konusuydu. Gerek meclisi kapatması gerekse de kişilik yapısı ve devleti yönetme anlayışı, devrine "istibdad devri"

yakıştırılmasına neden olmuştu. Bu söylemin muhalifler tarafından toplumun geneline yayılmak istendiği aşikârdır. Bununla birlikte Sultanın göreve getirdiği kimi bürokratların halk tabanında hoşnutsuzluğa sebep olacak bir mahiyet arz etmesi de eleştirilere kapı aralıyordu. Eleştiriler o kadar ileri boyutlara varmıştı ki, Sultan Abdülhamid'in bizzat göreve getirdiği devlet adamları dahi muhalif düşünceleri benimseyebilmişlerdi. Kadızâde Süleyman Rıfat da bu tip memurlara çarpıcı bir örnektir. Kaleme aldığı eserinde eleştirilerini açıkça dile getirmekten çekinmeyen Kadızâde Rıfat, hal-i hazırda devlet kademesinde yer aldığı için, bazı olaylara bizzat şahit oluyor veya kulağına doğrudan ya da dolaylı olarak uygulamalar hakkında malumat geliyordu. Aynı zamanda Padişaha yönelik yürütülen faaliyetlerden de haberdar olan Kadızâde, eserinde tarafını açıklamaktan çekinmiyor ve muhaliflerin görüşlerini temellendirecek önerilerde bulunuyordu. "Padişah Aldattı mı Aldandı mı" adlı eser, Kadızâde Rıfat'ın Sultan Abdülhamid devri siyasi yapısını ele alıp eleştirdiği, devlet adamlarının uygulamalarını değerlendirerek muhalif düşüncelerin haklılığını ortaya koymaya çalıştığı ve mevcut sorunların kaynağını meşruti idarenin olmayışında arayarak Padişaha bu yönde eleştirilerde bulunduğu bir eserdir. Dil itibarıyla oldukça keskin ve sert bir uslûba sahip olan Kadızâde, henüz görev başındayken bir başka deyişle az ya da çok olayların içinde veya olaylara ve kişilere şahitken böyle bir eser kaleme alması, dönemi muhaliflerin ve devlet memurlarının gözünden görme noktasında tarihsel bir katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada Kadızâde Rıfat'ın eserinde yer verdiği ifadelerle blok alıntılar yapılmak suretiyle yer verilecek ve kendi ağzından bakış açısı ortaya konmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda eserinde yer verdiği olay ve kişiler hakkında tarihsel dokümanlardan karşılaştırma yapmak suretiyle bilgi verilecektir. Son aşamada ise, yine kendi düşüncesiyle meşruti yönetim eleştirisi ve bu yolda giriştiği temellendirme çabası, diğer tarihi kaynaklarla birlikte değerlendirilecektir.

2. Kadızâde Rıfat'ın Vergi Memurları ve Vergiler Hakkındaki Eleştirileri

Kadızâde Rıfat'ın en büyük eleştirisi, devrin memurları ve onların taşradaki uygulamaları üzerinedir. Devletin içinde bulunduğu durum ve özellikle ekonomik açıdan yaşanan sıkıntılar, halkı derinden etkilerken; devlet memurlarının da halkla olan ilişkileri zaman zaman sorun oluşturmaktadır. Bu anlamda vergi toplama işini halk üzerinde bir egemenlik kurma ve onları sömürme aracı olarak yorumlayan Kadızâde, devletin memurları denetlemediğinden ve hatta sistemin bu uygulamalara kapı araladığından söz etmektedir:

Devr-i sâbıkda istibdad taraftarı olan memurlar halkın başına bela kesilmişlerdi. Ve bâ husus Anadolu ahalişi adeta bu zalimlere haraçgüzâr olmak ve zincir esaretleri altında eğilmekteydiler. Ahali bunlara karşı tevazu gösterdikçe bunlar şımarıyor, adeta milleti kendilerine köle olmak üzere yaratılmış oldukları zehablarına kadar varıyorlardı. Binaenaleyh bunlar Anadolu'da yapmış olduğu tecâvuzat ve kanûnî şeknâne muamelâtını Rumeli cihetlerinde yapmak kâbil olmuyordu. Köylü lisanınca alçak eşeğe binmek kolay olur fehvâsınca Anadolu'da ve bâ husus Kastamonu'da vur abalya gidiyordu. Şu fakir milletten vergi temini, pul parası, köprü parası, maarif techizât hazine nâmlarıyla paralardan başka, bir de arada sırada Hicaz îanesi, Ayn-ı Zübeyde, Ayn-ı Zerka su yolları

iânesi alırlardı. Bunlara iâne demekten ihtirâz etmek lazımdır. Zira bunlar her ne kadar iâne namı altında alınıyor ise de, hemen hemen vergi kadar cebriydi (Kadızzâde Rifat, 2017: 20).

Şüphesiz Sultan Abdülhamid devri, ekonomik sıkıntıların yaşandığı bir dönemi ifade eder. Devletin moratoryum ilan ettiği ve dış borçların ödemesini yapamayacağını bildirdiği bir dönemde, Sultan tahta çıkar çıkmaz yeni bir mali politika belirlemiştir. 1879 yılından itibaren uygulamaya konulan bu yeni sisteme göre Sultan Abdülhamid, öncelikle devlet bütçesini denkleştirmeye ve harcamalar üzerinde sıkı bir denetim getirmeye çalışmıştır. Bu yolda yapılan ilk icraat, bir dizi tasarruf tedbiri almak olmuştur ki, memur maaşlarının azaltılması buna bir örnektir (BOA, MF. MKT: 195/70). Bununla birlikte memurların yetersizliği konusu da ele alınmış ve atanmalarından yaptıkları görevlerdeki başarılarına kadar takipleri sağlanarak, görevlerini layıkıyla yapanlara daha yüksek maaş verilmesi de kararlaştırılmıştır (Çevik, 1988: 40). Ancak bu dönemde memur sayısındaki hızlı artış, söz konusu meselenin icrasında birtakım problemler ortaya çıkarmaktaydı. Bunların başında özellikle taşrada görev alan memurların denetimi konusu gelir. Sultanın idari yapılanmada yaptığı reformlardan sonra, vilayetlerde birçok müdürlük oluşturulmuş ve memur maaşlarında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Çıkarılan yeni yasalarla memur maaşları, mevki ve rütbeye göre yeniden şekillendirilmiş; ayrıca memur olabilmek için sınav ve diploma şartı konulmuştur. Memuriyete yeni girenler, en alt basamaktan başlamak üzere, en az iki yıl görev yapmak koşuluyla bir üst mertebeye geçirilmiş ve emeklilik ve azilleri yasalarla belirlenmiştir (Karal, 1983: 336). Elbette işleyiş tam anlamıyla planlandığı gibi yürümemiştir. Yapılan yenilik ve reformlar, çalışma hayatını şekilsel olarak değiştirmiş olmakla birlikte, sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi bir çalışma hayatı oluşturulamamıştır (Deniz, 2012: 251). Devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılar, taşrada görev yapan memurların gereği kadar takibinin yapılamamasına sebep olmuştur. Bu durumu kendi şahsi menfaatleri için kullanan bazı memurlar ise, halka vergi toplama bahanesiyle birtakım haksız yükümlülükler getirmişler ve halkı devlet aleyhine isyana sürüklemişlerdir. Devlet işletmelerinde çalışan işçiler de benzer şekilde isyan etmişler ve çalışma koşullarını öne sürerek greve gitmişlerdir (Deniz, 2007: 136). Taşradaki idari yapılanma, Tanzimat'tan beri süregelen yenilik hareketlerinin bir sonucu olarak, İdare Meclislerinin teşkilini zorunlu kılmaktaydı. Buna göre sancaklarda, "Liva İdare Meclisi" oluşturulurken; kazalarda kaymakamın yönetiminde "Kaza İdare Meclisi" oluşturulmuştu. Buradaki temel amaç, yönetim, yargı ve maliye işlerinde idarecilere yardımcı olmak ve gerekli kararları hızlı bir şekilde alıp uygulamaya koymaktı (Çadırcı, 1997: 253). Ancak sözü edilen denetim yetersizliği, yerel idareci ve memurların usulsüz işlemler yapmalarına ortam hazırlıyordu. Kadızzâde eserinde bu durumu şöyle ifade eder:

Umûr-u hükümette bir iş üzerinde bulunmak aralıkta mutasarrıf kaymakam, kadı ile yek diğerlerine rekâbet edercesine görüşmek ve birbirlerini çürütmek mu'tadları bulunduğundan ve daha doğrusu memurün hükümetle beraber olarak, milleti soymak için bundan ahsen-i tarik olamayacağından dolayı memurîne hulûldan sonra, milleti bîmuhabba ezmekte, ez cümle Dersaadet'ten gelen memurları bi cemm-i ğafir tarafından üç beş saatlik mesafelere kadar istikbâl etmeleri menfaatperestliklerinin netice-i alenisi bulunmaktadır (Kadızzâde Rifat, 2017: 22).

Kadıızâde Rıfat'ın sözünü ettiği durumun yaşanmasında, devletin yeni idari örgütlenmesinin de payı yadsınamaz. Devletin idari örgütlenmede bir birim haline getirdiği nahiyeler, köy ve çiftliklere olan yakınlıkları esas alınarak bir veya birkaç daireye ayrılmasıyla oluşturuluyordu. Nahiyelerdeki idari işler, kazaların idare meclisleri tarafından yürütülecek ve alınan kararlar liva idare meclisine sunulup uygun görüldüğü takdirde, "Vilâyet Umumi Meclisi"ne gönderilecekti (BOA, MV.: 75/121). İşlem burada onaylandıktan sonra, padişaha arz edilecekti (Çadircı, 1985: 223). Görüldüğü üzere oldukça uzun bir silsile takip ediliyor, devlet bürokratik bir özellik kazanıyordu. Bu durumda işlerin uzaması ve sorunların artması kaçınılmaz oluyordu. Devletin idari yapısındaki bu bürokratik hantallaşma, merkezden uzak bölgelerde suiistimalleri çoğaltıyor ve Kadıızâde'nin sözünü ettiği usulsüzlüklerin yaşanmasına neden oluyordu.

Alçak memurlar, bu gibi evâmiri fırsat addederek nahiye merkezine veya kurânın vusta gelir, eline verilmiş olan liste kendi mucibince kurânın ileri gelenleri, sahib-i servet bulunanları celb olunur. Ve bu celb olunanlar meyânında, hırsız olmak şart değil, paralı bulunmak elzemedir. Bu masum bîgünah adamlar, günler belki haftalarca tevkif edilir. Ağaçlara yaslanır, darp ve işkenceler olunur. Nihayet fidye-i necât olmak üzere, herkes bu zalimin pençesinden tahlis-i girîbân için vereceğini verir. Bu harağgüzâr memur milleti, bu suretle soyduktan sonra, mutasarrıfla da uyuşarak, mutasarrıf tarafından olunan iştikâ üzerine tahkik memuru gönderildikten ve şikayât-ı sarf-ı kezibden münba'is bulunmadığından, asayiş berkemâl olduğundan bahisle cevap verilir. Ve bu surette Makamât-ı Âliye de daima aldatılırdı (Kadıızâde Rıfat, 2017: 24-25).

Yukarıdaki ifadeler, taşradaki vergi memurlarının yerel idarecilerle bir olup merkezi yönetimi aldattığından bahsetmektedir. Bu ve benzer örnekler eserde sıkça geçmektedir. Kadıızâde'nin bu örneklerle yer vermesindeki temel sebep ise, vergi memurlarının yeterince denetlenmediğinin kanıtlanmak istenmesidir. Bu durumun yaşanmasında ise, Kanun-i Esasi'de hayat bulan hükümlerle yerel yönetimlere verilen geniş yetkilerin payı tartışılabilir. Kanun-i Esasi'de vilâyet yönetimiyle ilgili olarak, valilere geniş yetkiler verilmiş ve vilayet içerisindeki görevler işbölümü çerçevesinde dağıtılmıştır. Aynı zamanda vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan idare meclisleriyle yapılacak işler, görev taksimi yapılmak suretiyle belirlenmiştir (Karal, 1983: 320). Bu doğrultuda vilayetlerde alınması gereken vergileri belirleyip toplamak ve gerekli görüldüğü takdirde cezalandırmak, söz konusu meclislerin görev alanına dâhil edilmişti. Dolayısıyla Kadıızâde'nin ima ettiği denetim işi, bu meclislere havale edilmişti. Bu durumda meclislerin görevlerini layıkıyla yapmadığı veya eserde de dile getirildiği gibi, memurlarla idareciler arasında bir nevi anlaşma söz konusu olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid'in özellikle taşrada adem-i merkezîyet ilkesini benimsediğine dair yorumlar dahi vardır.¹ Valilere tanınan geniş yetkiler ve vilayetlerde oluşturulmuş olan meclislerin görev tanımları, yerel yönetimlerin etkinliğini oldukça artırmış ve yer yer umulanın aksine, halkın yerel idareciler karşısında pasif konuma gelmesini sağlamıştır. Oysa arzu edilen, vatandaşın

¹ Bu görüşü ilk defa ortaya atan Carter Findley'dir. Findley'e göre, eyaletler şeklinde yönetilen ve siyasal yapı olarak da adem-i merkezîyetçi anlayışı benimseyen bir Osmanlı Devleti vardır. Çünkü Osmanlı Devleti, Müslüman ve Müslüman olmayan milletlerden oluşan özerk bir milletler topluluğudur. Bkz.: (Findley, 1992; Tabakoğlu, 2003: 27).

hakının yenildiğini düşündüğü durumlarda, açılan meclislere şikâyetlerini kolayca iletmesi ve meclislerin de kendilerine tanınan yetkilerle ortaya çıkan sorunlara mümkün olduğunca hızlı çözümler üretmesini sağlamaktı. Bu bir anlamda keyfî davranışların önüne geçmek demektir. Oysa pratikte tam tersi durumlara da rastlanıyordu. Kadızâde Rıfat'ın sözünü ettiği problemler, teoriyle pratiğin uyuşmadığının göstergesiydi.

Ayrıca Kanun-ı Esasi'de, belediye işleriyle yönetim işleri birbirinden ayrılarak yeni bir yapılanma öngörülmüştü (Kara, 1983: 321). Kanun-ı Esasi'nin 108-112. maddelerinde ele alınan konu, vilayetlerin idari yapısında kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsendiğini gösteriyordu. Oysa Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası, özellikle iletişim ve idari hizmetler hususlarında işleri zorlaştırıyordu. Devletin müdahale etme başarısını etkileyen bir unsur olarak, yeni mülki yapılanmanın uygulamada suiistimallere yol açabilecek bir mahiyet arz etmesi, kaçınılmaz bir şekilde halkın aleyhine olabilecek örneklerin yaşanmasına sebep oluyordu. Elbette en büyük sorun, sistemi yürütecek eleman yetersizliği ve yabancı devletlerin müdahaleleriydi. Konsololar eliyle yapılan müdahaleler (BOA, Y.PRK.DH.: 1/31), yerel yöneticiler üzerinde baskı oluştururken; idarecilerin yeterli donanımına sahip olmamaları da, memurlar ve dolayısıyla vatandaş üzerinde yanlış ve aşırıya kaçan uygulamalara gidilmesine ortam hazırlıyordu (Pakalın, 1993: 586). Ülke genelinde yaşanan rüşvet ve adam kayırma gibi kötü örnekler, memurların vergi toplama konusunda yaptıkları usulsüzlükler ve yer yer idari görevlerin hatır-gönül ilişkisi çerçevesinde verilmiş konuma gelmesi, Kadızâde Rıfat'ın eserinde sıkça bahsettiği olumsuzluklara neden oluyordu. Hatta durum o kadar ciddi boyutlardaydı ki, pek çok devlet memuru sadece rütbesini yükseltme ve bir an önce görev yerini taşradan İstanbul'a aldırmanın peşine düşmüştü (Kara, 1983: 319).

Sultan Abdülhamid'in siyaset tarzına bakıldığında ise, merkeziyetçi tercihlerinin belirginliği göze çarpar. Sultanın yönetim tarzıyla ilgili yapılan adem-i merkeziyet, özerklik ve yerel yöneticilere verdiği yetki genişliği gibi yorumlar arasından, merkeziyetçiliği bariz bir şekilde öne çıkar:

İdare-i umur hususunda devletlerin ittihaz ettikleri usul-i idare esasen iki türdür. Bu usullerin birisi merkeziyet ve diğeri tevsi-i mezuniyet esasları üzerinedir, ki her ikisi de bir mülkün ecnâs-ı muhtelif-i seknesi ve ahval-i mevkiyye ve coğrafiyesi nazar-ı ehemmiyet ve mülâhazaya alınarak ba'det-tatbik te'sis ve icra kılıldığı halde mucibi faide ve menfaat yok ise, alelâmya ihtiyar ve icra olunacak olur ise muzır ve mühlik olur. Mesela tevsi-i mezuniyet usulü bir mülkte badi-i mamuriyet olup diğesinde müstevcib-i harabiyyet olabilir. Ve idare-i merkeziyye dahi bunun gibidir ki merkeziyet de mülkü hem mamur hem de harap edebilir (Çetin ve Yıldız, 1976: 212-213).

Söz konusu ifadeler, Sultanın merkeziyetçiliğini açık seçik gözler önüne sererken; düşünüldüğü gibi valilere geniş yetkiler verme taraftarı olmadığı da ortaya çıkar. Burada uygulamayla Sultanın siyaseti arasında bir tezat dikkati çekmektedir. Bu tezatın ana kaynağı ise, Kanun-ı Esasi'de öngörülen idari yapılanmayla Sultan Abdülhamid'in kişisel tercihleri arasındaki farklılıklardır. Ancak zaman zaman Sultanın, taşrada revaç bulan idari mekanizmaya yeterince şekil veremediği iddia edilebilir. Nitekim Sultan Abdülhamid devri vali atama ve yer değiştirmelerinde, çok

olmamakla birlikte, ilgili nezaretin bilgisi dışında Saray Kâtipleri eliyle icraat yapıldığı görülmüştür (Çadırcı, 1985: 226). Kadızâde de bu durumu eserinde şöyle örneklendirir:

Tophane Müşiri Zeki Paşa eski Tophaneyi ıslah ettiğinden bahisle, Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da cereyân eden havâdisi hulûskârlık olmak üzere meclis esnâsında abdesthaneye çıkarak hemen orada bir jurnal tanzimle, yaveri vasıtasıyla Mabeyn'e gönderir ve bu suretle memuriyetini temin ederdi (Kadızâde Rifat, 2017: 41).

Her ne kadar Padişah bir kişiyi göreve getirirken hakkında tahkikat yaptırıyor olsa da, bazen gözden kaçan bazen de İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenen üst düzey devlet görevlilerinin vali olarak atanması (Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, 1999: 200; BOA, Y.EE.: 14/17) sebebiyle, yerelde sorunlar yaşanabiliyordu. Buna örnek olarak valilerin kendi inisiyatiflerini kullanarak icraat yapmaları gösterilebilir. Özellikle harcama kalemlerinde meydana gelen bu türden kararlar, valilerin görevden alınmalarına varan bir dizi tedbiri gündeme getirmekteydi. Ancak aksi durum da söz konusu olabilmekteydi. Şöyle ki, herhangi bir konuda merkezden gelecek iznin beklenmesi halinde, bazen çok uzun süre geçebiliyor ve bu durum da hizmetlerin aksamasına neden oluyordu (BOA, BEO: 3380/253469). Sultan Abdülhamid'in bu siyasetinin olumlu olduğu kadar olumsuz yönleri de vardı. Taşrada görev yapan memurların ve diğer devlet görevlilerinin ya başına buyruk hareket etmeleri ya da rüşvet, adam kayırma ve görevi kötüye kullanma gibi yanlış yollara tevessül etmeleri (BOA, Y.PRK.SRN.: 3/16), halkın isyan etmesine ve devletle vatandaşın arasının açılmasına ortam hazırlıyordu (Özdemir, 2001: 138). Buna karşılık devlet, rüşvetin kaldırılması için kanun çıkartmaya çalışıyordu. Bu doğrultuda nasıl bir kanun çıkarılması gerektiğine dair devlet adamlarından rapor hazırlamaları talep edilmişti (BOA, Y.PRK.ŞD.: 3/22).

Bir diğer husus da padişahın devlet işlerini Yıldız Sarayı'ndan idare etme yönündeki kararıdır. Babıali'nin kısmen de olsa pasif kalması ve sivil bürokrasinin yetkilerinin tartışmaya açık hale gelmesi, Sultan Abdülhamid için en büyük eleştiri noktalarından biri olmuştur (Akyıldız, 2004: 165). Ancak en çok eleştirildiği konulardan biri olmasına rağmen Sultan, bu kararını idarenin niteliğini artırmak amacıyla aldığını ifade ederek savunmuştur. Hatta memur seçimi konusunda oldukça hassas davranan ve eğitimlerine özel önem veren Padişah, idareci pozisyonuna getireceği kişileri yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan Mülkiye Mektebi'ni "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne" adıyla genişletmiştir (Findley, 1992: 192). Ayrıca Kanun-i Esasi'nin memurların yükümlülükleri ve haklarıyla ilgili olan kısımlarında da birtakım düzenlemelere gitmiş ve en çok itiraz edilen azil konusunu da daha belirgin bir içeriğe sokmuştur (Sunay, 2007: 8). Bu kapsamda ilgili kanuna uymayan vilayet ve mutasarrıflıklarda uyarılmıştır (BOA, BEO: 256/19162). Özellikle Mülkiye Memurlarının sicillerinin kaydedilmesi için kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu (Çetin, 1992: 34), Sultanın titizliğini ortaya koyan bir oluşumdur. Bununla birlikte Sultan'a yönelik eleştiriler son bulmamış ve ilgili komisyon, memurları kontrol ve hatta baskı altına alma girişimi olarak yorumlanarak, memurların görevden alınma şekil ve gerekçelerinin, yine Padişahın iradesine bağlı olduğu değerlendirilmesiyle "istibdad"

vurgusu yapılmıştır. Yereldeki yanlış uygulamalar da Padişaha izafe edilmiş ve meşrutiyet idaresi tek çare olarak sunulmuştur:

Bu kadar seneden beri milletten alınan paralar, çekilen îâne, kifâyet etmiyormuş gibi, hala Hicaz Demiryolu menfaatine tab' ettirilen pullar, ilmühaberler, mahkemede müsta'mil varakalar, muamelât-ı oşriyede kullanılır (Kadızâde Rıfat, 2017: 21).

Bîçare köy ağası neye uğradığını şaşırır; bir cânî ve katil hakkında revâ görülemeyen muamele kendi hakkında icrâ olunur. Müddet-i ömründe böyle bir şey görmemiş, istifa ve sadakatten inhirâf etmemek fakat, bir muhbir-i kâzibin, bir alçağın müfderiyâtına kurban olmuş olan köy ağası, namusu mukaddes ve muazzezinin lekedâr olmaması için kerhen istediklerini vererek canavarların pençey-i kahrından yakasını kurtarmaya mecbur olur Kadızâde Rıfat, 2017: 23).

Birtakım kendi menfaatlerini umumun mazeretinde arayan eşraftan bir kısmı, mürtekib memurîn ile birlik olarak ahaliye hücum göstermeleri son zamanlarda milleti kangren illetine uğratmışlardı (Kadızâde Rıfat, 2017: 29).

Devletin içinde bulunduğu şartların ağırlığı ve ekonomik zorlukların getirdiği mali külfetler, taşradaki memurların yanlış tutumlarıyla birleşince, ortaya gerçekten acı bir tablo çıkmaktaydı. Toplanan vergilerin halka ağır gelmesi başta olmak üzere, vergilerin nerede kullanıldığı ve vergi toplama esnasında yaşanan sıkıntılar, Kadızâde'nin eserinde sık sık vurguladığı hususlardan biri olarak, Sultan Abdülhamid idaresine karşı meşrutiyet eleştirisi anlamında yer bulmuştur.

3. Kadızâde Rıfat'ın Devlet Adamları Hakkındaki Eleştirileri

Kadızâde Rıfat, meşrutiyet eleştirisini devlet görevlisi olarak ilk defa, Sadeddin Kara Tahsin ve Arap İzzet Paşa gibi üst düzey devlet görevlileri hakkında sürdürürken; bir taraftan da Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi isimleri de övgüyle yâd ediyordu. Kendilerini şehit olarak takdim ediyor ve fikirlerinin takip edilmesi gerektiğini ifade ediyordu:

Sadeddin Kara Tahsin, Arap İzzet Paşalar gibi öyle parlak fikre mâlik olup da milletin a'mâk kalbine hançer sokmak isteyen Ali Veli Ağa'nın sönmüş fikri daha evludur. Bir de efkâr-ı münevvere ashâbının asl-ı necib-i pak olanları vardır ki, işte bunlar ihyây-ı mülk ve millet için yaratılmış bir cism-i mücessem ve insanların bir timsâl-i müşahhasıdır. Nitekim Mithatlar Kemaller gibi. İşte bu gibi ukalay-ı zaman birtakım menfaatperestlerin hesudların tu'me-i dünyadan hedef-i şemşiri olarak şehiden âlem-i ukbaya milletin kalbindeydi. Bir nâm bırakarak gitmişlerdir. İşte insanlık bu yektây-ı hürriyetin mesleklerini takibiyle olabiliyor. Bu da kavil ile değil, fiil ile olmalı; yoksa ben şöyle yaparım öyle ederim diyerek kendisiyle öğünen bir kimse, emin olunuz hiçbir şeyi yapamaz (Kadızâde Rıfat, 2017: 32).

Şüphesiz Kadızâde'nin dönemin devlet adamları hakkındaki eleştirilerinin ana nedeni, meşrutiyet rejimine karşı oldukları fikridir. Bunun karşısında kendilerinden övgüyle bahsettiği kişiler ise, meşrutiyet taraftarı olarak bilinen kişilerdir. Sultan Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etme kararından sonra, kendisine yönelik muhalif seslerin yer yer birlikte hareket etmesiyle birlikte, devlet kademesinde görev verdiği şahıslara yönelik eleştiriler, meşrutî idare tarzının yoksunluğu noktasında toplanıyordu. Muhalefetin ortak görüşü, meşrutiyetin yeniden ilan ettirilmesi üzerineydi; ancak bu noktada iki farklı ses yükselmekteydi: Bunlardan ilki, Sultan Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılmasıdır. Ki özellikle gayr-i Müslimlerin

başını çektiği bu gurup, her ne suretle olursa olsun, Abdülhamid'i tahttan indirmenin peşindeydi. Sultan Abdülhamid'e muhalefetin merkezi konumuna gelmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında birleşen bu gurup (İmamoğlu, 2015: 223-233), bazı ayrılıkçı Araplarla (BOA, HR.SFR.04: 229/40) birlikte hareket etmişler (Mardin, 1996: 41) ve Padişahı tahttan indirmeye çalışmışlardır. İkinci muhalif gurup ise, meşrutiyeti yeniden ilan ettirmeyi yeterli gören ve bu uğurda hareket edenlerin oluşturduğu guruptur. Ancak zamanla bu guruptakiler de Padişahın tahttan indirilmesi fikrini benimsedikleri görülür. Kadızâde Rıfat'a gelince, nispeten ikinci gurubun içinde yer aldığı söylenebilir. Nitekim eserinde Padişahın dahi aldatıldığı fikrine sahip olarak, bir bakıma meşrutî idareyi hararetle savunmakla birlikte, Padişahın hayata geçirmeye çalıştığı düşüncelerin devlet adamları tarafından kasıtlı olarak uygulanmadığı iddiasını temellendirmek istemiştir:

İktidarla adem-i iktidar meydana çıkıveriyor. Binâenaleyh zevât-ı muktedir-i millet ekseriyeti teşkil etmekte ise de, hafâ ki bunlardan bazıları vükelây-ı millet ve emnây-ı ümmet kitle-i Osmaniye'nin bütün mevcudiyetle işlerini deruhte etmiş oldukları mevâdd-i mazranın def'i ve umûr-ı nâfi'anın celbi zımında Meclis-i Umûm-i Milliye'deki serd ve beyân edilen nutk-u perverânelerinin mahv ve bi ma'na olarak sadadan ibaret kalan hatabelerden millet tab'i bir istifâde edemez (Kadızâde Rıfat, 2017: 33).

Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması ve meşrutî idareye geçilmesinin daha doğru olacağı tezini ileri süren Sultan'a yakın devlet adamları gibi (BOA, Y.EE.KP.: 32/3187), Kadızâde Rıfat da mevcut problemlerin ancak meşrutî idareye geçişle hallolacağı görüşündedir. Dolayısıyla aksini savunan ve muhalif sesleri dikkate almadığını düşündüğü devlet adamlarını ve icraatlarını eleştirmektedir. Eleştirilerini ise devlet adamlarının çoğunun liyakatsiz oldukları üzerine kurmuştur:

Bu alakâdar olan tedennimizde birtakım bayağı ve nâ ehil adamları iş başına geçirmekliğimizden ileri gelmiştir. Sütü bozuk adamlardan ne beklenir. Asil olan bir zât, daima vatanın terakkisini ister. Millet'in hukukunu muhâfazaya çalışır. Mürtekib memurlar ile çarpışır. Kötü adamları tahkir ve tehditle fena hallerinden vazgeçirir. Vatandaşına olan zarar ve işkence aynı kendisine imişçesine canı sıkılır (Kadızâde Rıfat, 2017: 35).

Benzer görüşler devletin zirvesinde de vardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son döneminde rüşvet, adam kayırma ve benzeri suçların yaygınlaştığı bilinen bir gerçektir. Sadrazamlığı sırasında Mehmet Said Paşa, Sultan'a sunduğu bir raporda, devlet memurlarının büyük bir ahlaki çöküntü içinde olduklarını vurgulayarak, bu durumun devletin sonu olabileceği uyarısını yapmaktadır (Kurşun, 1991: 3). Aynı raporda bu halin henüz halka sirayet etmediğini ve tedbir alındığı takdirde sorunun önlenilebileceğini ileri sürmektedir (Çevik, 1988: 10). Sultan Abdülhamid döneminde bunun gibi pek çok layiha hazırlanmış ve Sultan'a sunulmuştur. Raporlara yansıdığı kadarıyla en çok vurgulanan husus, taşra yönetimindeki usulsüzlüklerdir. Tıpkı Kadızâde'nin değindiği gibi, merkezde alınan kararların ve yapılması arzu edilen yenilikler taşra teşkilatlarına yeterince yansımamıştır (Sırma, 2000: 159). Mevcut halin ortaya çıkmasında ise, devletin üst düzey görevlilerinin kötü niyetleri ve Mabeyn makamında bulunanların Babıali üzerindeki olumsuz etkilerini göstermektedir:

Ve Beytülmalı'l-Müslimîn ihsânlarla bunlara yağma. Hanımlarına, kerimelerine, baldızlarına bilmem nelerine şefkat nişanları i'ta olunurdu. Sâbık-ı Mâbeyn Başkâtibi Yağız

Tahsin, iyiden iyiye Hünkâr'a hulûl etmiş, İkinci Kâtip Arap İzzet, hain kurnazlığı sayesinde mukarrabın tacdârı zümresine dâhil olarak vali ve nâzırların azil ve nasbı bu iki şekinin ellerinde kalmış olduğundan, bilcümle nüzzâr ve vilâyât ve elviye bu iki şeririn emri üzerine hareket ediyor. Valiler, mutasarrıflar ve hatta kaymakamlar bile gittikleri mahalleri Haccac-ı Zalim gibi yakıp yıkıyor.

Bu hunharlardan Makâmât-ı Âliye'ye olan feryatların figânların tesiri görülemiyor. Çünkü bu alçak valilerin dahi mutasarrıfların hâmlerine karşı Babialî'nin nüfuzu tesirsiz kalıyor. Çünkü Mabeyn'in keskin nüfuzuna karşı Babialî bir icraat gösteremiyor (Kadızâde Rifat, 2017: 40).

Rüşvet ve adam kayırma noktasında ise, Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa'yı örnek olarak gösterir:

Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa alçağı, bir taraftan vükelâ meyânında hafiyeliğini ilerletiyor, diğer taraftan taşra memuriyetlerini askıya çıkarmış, değerli değersiz kim fazlayı verirse üstünde kalıyor. Parası olmayan muktedirân millet de aç bîlaç serseriyanâ dolaşüyor (Kadızâde Rifat, 2017: 42).

Sultan Abdülhamid dönemine ait en büyük eleştirilerden biri de sürgünlerdir. Sultanın suç işlemiş kişiler hakkında verdiği kararlardan biri olarak sürgün etme politikası, bir Osmanlı geleneği olmasına rağmen, kendi döneminde artan bir orana sahip olması nedeniyle bir baskı unsuru olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Bu dönemde yaşanan olaylar, Padişahın bu metoda sıkça başvurmasını gerektirmiştir. Kendisine karşı örgütlenen gurupların eylem ve darbe teşebbüslerinden sonra, birbirini izleyen tutuklama ve sürgün dalgaları (Hanioğlu, 1995: 71), muhalif sesleri sindirme politikası olarak görülmüştür. Bu konuda Kadızâde'nin aktardığı örnek, Orman ve Maadin Nâzırı Selim Melhame Paşa'dır:

Orman ve Maadin Nâzırı Selim Melhame Yezidine gelince, Memâlik-i Mahrûse-i Şahâne'de bulunan orman ve me'âdinleri, yed-i teshirine almış olan bu rezilin ihâneti, diğer edâniye rahmet okutacak derecededir. Biraderleri bulunan Necip ve Habip Melhamelerin seyyiâtı ta'rif-i gayr-i kâbil bir hale gelmiş bu memliha mıdır mülhame midir bilmem nedir bu canavarlar, Mabeyn'e iyiden iyiye çatmış, hazineyi soydukları yetmemiş gibi aralıkta yüksek yüksek ihsânlar almaktan hâli kalmıyorlardı. Şhremini Reşit Paşa, bi'l-cümle esnafı haraca bağlamış, tiyatrolarda, balolarda kurtizanlıkla demgüzâr oluyor. Merkez kumandanı Sadeddin, sık sık ihsânları derceb ediyor. Beytülmal-i Müsliminin yalıları, kaşâneleri, konakları, hamamları, dükkânları öbürleriyle beraber buna da veriliyor. Hanesinde hanında sazendelerin namesi düzine ile matmazellerin sazendesi kendisini mest-i lâ ya'kil ediyordu. Zabıta Nâzırı Şefik demadem jurnalleri kıraat etmek rûzberûz zincirbend olarak taşralara menfileri göndermekle mükellef bulunuyor (Kadızâde Rifat, 2017: 43-44).

Selim Melhame Paşa başta olmak üzere, biraderleri Necip ve Habip Paşalar hakkında Müellif ve muharriri Mahmud Efendi olduğu ifade edilen bir risalede, Haydaroğlu (1995) bu kişilerin Sultanın hafiyelerinden olduklarını belirtmiş ve Melhamelerin Cebel-i Lübnan Dürzilerinden olduklarını ve jurnalcilik sayesinde saraya girdiklerini söylemektedir (Haydaroğlu, 1995: 125-126). Öte yandan aynı risalede bu kişilerin jurnalcilik sayesinde zengin oldukları ve meşrutiyetin ikinci kez ilanından sonra firar ettikleri de iddia edilmektedir. Şhremini Reşit Paşa'nın ise, tıpkı Melhameler gibi meşrutiyetin ilanından sonra yurt dışına kaçma niyetinde olduğu, Tanin Gazetesinin 5 Ağustos 1908 tarihli nüshasında yazılıdır (Tanin, 1324/1908: 4). Zabıta Nâzırı Şefik Paşa ile vaktiyle Merkez Kumandanı olan Sadeddin Paşa da

diğerleri gibi Sultan Abdülhamid'in hafiyeliğini yaptığı ilgili risaleden anlaşılmaktadır (Haydaroğlu, 1997: 152-153). Bu kişiler hakkındaki bilgilere bakılacak olursa, Sultan Abdülhamid'in devlet kademesinde verdiği görevlere ek olarak, hafiyelik yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Kadızâde Rifat gibi muhalif düşünceye sahip olanlar, Sultanın hafiyelerine de eleştirel bir gözle bakmaktadırlar. Abdülhamid'in hafiyeleriyle olan ilişkisini halkın aleyhine bir ilişki olarak değerlendirerek, Padişahın idare tarzını beğenmediğini dile getirmektedir. Kadızâde bu durumu izah ederken padişahın şüpheli karakterine de vurgu yapmaktadır:

Padişah daima kendisini öldürecekler zannında bulunur. Aleyhinde demadem böyle cemiyetler olduğuna kâildir. Mesela buna şimdi demiş olsak ki, pejmürde kıyafette bir şahsın Çamlıca'dan Yıldız'a doğru bir balon uçurarak, kendisini saraydan kapıp balonla havada hemen bulutlara kadar yükseldikten sonra aşağı bırakıvermek niyetinde bulduklarını ve bu tertibât da Paris'te tertip edilerek, şimdi Çatalca'da bunların vücutları hissedilmekte olduğu, yolda verilecek bir jurnalle adeta aşıkâne inanır...

Padişah rub' asırdan beri bu gibi Habeşler tarafından aldatılıyor. Ve hazine boşaltılıyor. Bî'l-cümle bu gibi riyâkârlıklar, şimdi Adalar'da misafir bulunan devr-i sâbık vükelâsının bayağılıkları neticesiydi (Kadızâde Rifat, 2017: 46-47).

Sultan Abdülhamid'in şüpheli bir karaktere sahip olduğu bilinir. Bununla birlikte döneminde pek çok kişiyle fikir ayrılığı yaşamıştır. Ancak kendisinden önceki iki padişahın da öldürülmesi ve başta Çırağan Vakası olarak bilinen ve kendisine yönelik diğer darbe girişimleri, Padişahın şüpheli bir kişiliğe bürünmesine sebep olmuştur (Tekin, 1997: 115).

4. Kadızâde Rifat'ın Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri

Eseri boyunca meşrutiyet vurgusu yapan Kadızâde, Sultan Abdülhamid döneminin en önemli sorununu idare tarzında bulmaktadır. Halkla yöneticiler arasında derin farklılıklar tespit ederek, Padişahın olan bitenden pek de haberdar olmadığını düşünmektedir. Bunun en büyük sebebini Sultanın devleti tek elden yönetme anlayışı olarak göstermektedir. Abdülhamid'in şüpheli bir karakter yapısına sahip olmasını verdiği çarpıcı örneklerle desteklemiş ve bu durumun atadığı devlet görevlilerinin jurnalci olmalarına sebebiyet verdiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla liyakattan çok jurnalciliğin ve hafiyeliğin öne çıktığı bir görüntüden bahsetmektedir. Buna karşın meşruti idare tarzının benimsemesi halinde, sözü edilen problemlerin aşamalı olarak ortadan kalkacağını düşünmektedir. Ancak gerek halkın gerekse de Sultanın bunun farkında olmadıklarını savunmaktadır:

Meşrutiyetten istifâde edemeyen ahali, istibdâdla meşrutiyet arasında bir fark göremez. Müsâvât-ı takrir etmedikçe uhuvvet olamaz. Uhuvvet tamim etmedikçe, bu gibi münkarib asla izâle edilemez. Memâlikimizin en medenisi, Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye ahalisi olduğu cümlece müsellemdir.

İşte şu tafsilâtta maksad-ı âcizi vatandaşlarım ba'de mâ, bu gibi gerginlikleri ortadan kaldırı ve meşrutiyet-i idârede bulunuyoruz fikrini mevzubahis ederler de, Avrupalılar gibi yek vücûd olarak emrâr-ı evkât ederler arzusuna müsteniddir. Yoksa biz hala ufak hayâlâtta dolaşarak, hakikat âleminde bî behre olacak olursak, yek diğerimizin leh ve aleyhinde şahsiyetle çarpışmak istersek, halet-i nezi'a gelmiş bir hastayı canlandırıp da koltuk değneğiyle olsun gezdiremeyiz. Ecânibin nazarı bizdedir. Bu meşrutiyet bize verilmedi (Kadızâde Rifat, 2017: 36-37).

Meşrutiyetin olmadığı bir idare tarzını “istibdad” olarak yorumlayan Kadızâde, halkın kasıtlı olarak meşrutiyetin faydalarından uzaklaştırıldığını iddia etmektedir. Osmanlı Devleti’nin çok uluslu yapısı, farklı milletlerin bir arada yaşama zorunluluğunu beraberinde getirmekteydi. Son döneme gelindiğinde, özellikle gayr-i Müslim vatandaşların isyanları artmıştı. Yaşanan olaylarda dile getirilen özgürlük, hürriyet ve eşitlik gibi söylemler, Avrupa eksenli kışkırtma ve müdahalelerin sonucunda da olsa, içeride bir kısım devlet adamında Avrupaî tarzda bir yönetim şeklinin benimsenmesi halinde isyanların son bulacağı fikriyle yaygınlaşmıştır (Hayta ve Ünal, 2016: 174). Kadızâde’nin “uhuvvet olamaz” olarak bahsettiği durum, Osmanlı ülkesinde yaşayan herkesin eşit olduğu ve meşruti sistemin en önemli ayağı olan Kanun-i Esasi’nin kanun önünde herkesin eşit olduğu, bir başka deyişle kanun üstünlüğünün kabul edildiği bir idare anlayışıyla mümkün olabileceğine inanılan durumdur. Nitekim meşrutiyetçi fikirleri ortaya atanlar, Kanun-i Esasi’nin hukuk üstünlüğüne dayanan bir sistemi getirerek, sözü edilen eşit ve özgürlükçü toplum yapısına erişebileceğini savunmaktadırlar (Tanör, 2006: 88). Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için çabalayan İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere, Abdülhamid’e muhalif bütün sesler, Avrupa’da yürürlükte olan anayasal sistemin iktidarları sınırlayan ve kanun üstünlüğü, keyfilik olmadığı ve bütün düşüncelerin serbestçe ifade edildiği eşitlikçi ve özgürlükçü yepyeni kurumların hayat bulduğu bir düzeni hayal ediyorlardı. Bunun önündeki en büyük engel olarak gördükleri Sultan Abdülhamid’i de baskıcı ve yasakçı bir Padişah olarak takdim ediyorlardı. Padişaha karşı sürdürülen mücadele ise, bu anlamda bir hak arayışı ve halkın istibdattan kurtarılması çabasıydı. Bu noktada örnek olarak gösterilen Fransız İhtilali ve sonucunda oluşan sistemin, Fransa ve İngiltere gibi büyük güçlerin meydana gelmesini sağladığından bahisle, ne şekilde olursa olsun Sultan Abdülhamid idaresinin devrilmesini zorunlu kılıyordu:

Zannederiz ki, mebuslarımızın birçoğu tarih medeniyetinden haberdardırlar. Ve böyle olunca önümüzde Fransa ve İngiltere tarih inkılabâtı güneş gibi bedidârdır. Tarihlere bakılmakta kendimize rehber-i icraat arayalım. İngiltere’de (Kromwel) zaman-ı inkılabâtı, Fransa’da 1790 ihtilâl kebirini düşünelim. Her şeye bir istinadkâh kanunu arıyoruz. Biz “Ada misafirlerine tatbik edilecek hükümlerden iki şey iki fâide çıkarmak istiyoruz. Biri milletin intikamını o rezil o hain hırsızlardan almak, bir de İslam’a bir ibret-i Huneyn bırakmamaktır.”

Bizim şimdi tatbik ve icrâ edeceğimiz usûl, (radikal) kat’i bir tarz-ı harekettir. Zira kanunun mutlaka yazılıp bir yerde teclid olunması şart değildir. Kanun kolay yapılamaz; zamana muhtaç. Bâ husus yapılacak bir kanunun mâ kabline şumullu olamaz. O halde İngiltere’ye bakalım. İngiltere’de millet-i mu’azzaması, hâkimlerine emniyet ederse, biz de mebusânımıza rabt-ı itimat edemez miyiz? Fransa inkılâb-ı kebirinde fevkalade mahkemeleri bilmiyor muyuz? (Kadızâde Rifat, 2017: 47-48)

Bu düşünce, Avrupa’dan Abdülhamid’i devirmek için gelecek yardımı, sorgulamadan kabul etmeye sürüklüyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne meşrutiyeti yeniden ilan ettirmeleri için en büyük desteği veren İngiltere ve Fransa, meşrutiyetin yeniden ilanını bir Jön Türk devrimi olarak değerlendirip ittihatçıları tebrik etmişlerdi (Tunç, 2010: 548). İçerde ise meşrutiyetin ilan edilmesi için ittihatçılara, Arnavut, Rum, Bulgar, Ermeni ve Mason örgüt ve komitelerinin açık desteği vardı (Şıvgın, 2012: 2;

BOA, DH.MKT.: 2709/45). Görüleceği üzere sorun yalnızca bir iç muhalefet sorunu olmayıp uluslararası bir boyutu olan ve doğrudan Sultan Abdülhamid'in kendisini hedef alan bir yönü vardır. Bu noktada amaca ulaşmak için her yol meşru kabul edilmiştir.

Kadıẓâde Rıfat'ın meşrutiyete dair düşüncelerinin esasını teşkil eden Kanun-i Esasi ile ilgili düşünceleri ise şöyledir:

Kanun-ı Esâsi'nin bu berât-ı hürriyet ve adalet-i Osmaniye'nin muhâfız ve müdâfi'i olalım. Bazı mahallerde hürriyetin me'a't-teessüf, bir hatay-ı fâhiş surette, yani hürriyet ilan edilince, herkes dilediğini beyân tarzında telakki edilmesi zehabına kapılmayalım. Hürriyet öyle bir meziyettir ki, insanları cehâletten kurtarır. Hâl-i vahşette yaşayan kavimleri medeniyete davet eder. İnsanlara ittihâdın kuvvetini bildirir. O ittifâklar sayesinde şirketler, kulüpler, cemiyetler teşkil ettirecek harabelere ma'murlar, tedenniler yerine terakkiler, yoksuzluk yerine varlıklar vücuda getirttirir. İzân-ı cümle, bugün meşrutiyet idarede bulunmaklığımız, hep o ittifâk ve ittihâdın neticesi, koca ordumuzun civanmerdâne hareketi ve orduya o fikri ilgâ eden kahraman Niyazilerin, Enverlerin say' ve gayretidir (Kadıẓâde Rıfat, 2017: 38).

Bu cümlelerden açık bir şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan yakınlığını dile getiren Kadıẓâde'nin, ittihatçı düşüncelerle eserini kaleme aldığı ve meşrutiyet fikrini ittihatçı düşüncelerle oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kanun-i Esasi'nin mutlak manada bir kurtarıcı olamayacağını da itiraf ederek, eksikliklerini şöyle belirtiyordu:

Kanun-i Esâsimiz, pek nâkıs surette tanzim edilmiştir. İzân-ı cümle, hükümdara adem-i mes'uliyet nâmına bir çok imtiyâzât verilmiş olduğu gösteriliyor... Milyonlarca Osmanlıların padişahı, Peygamber-i Zîşân'ın vekili bulunmak şeref-i eşrefine hâiziyeti cihetle ulviyetini âşikâr ise de, ehemmi-i umûr olan müdâhiline tefviz buyurulmak şartıyla mesâil-i ammede gayr-i mes'ul, mamafih ahvâl-i husûsiyesinde efrâd-ı ümmet gibi mes'uldur.

Nitekim ma'hûd yüz on üçüncü maddenin son cümlesi, Midhat Paşa'nın sebep-i felaketi olduğu gibi, artık şu gibi tehlike-i azime meydanda dururken, nik-ü bedimizi düşünelim de, göz göre göre yine dam-ı belaya düşmeyelim. Lâ yuhattılıke gibi bir belay-ı mübrem başımızı bağlayan, mülkü harap eden insanları ezen, ez kübray-ı vatanı denizlere ilgâ ettiren, maârifi öldüren, ulvi ve vicdanı zindanlarda çürüten birtakım eşkiyay-ı ziyetlere gark eden bu meş'um madde değil midir? (Kadıẓâde Rıfat, 2017: 50-51)

Kanun-i Esasi'nin 5. maddesinde yer alan "*Padişahın nefsi-i hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür*" ifadesi, Kadıẓâde'ye göre en büyük eksikliktir. Padişah, Halife de olsa bütün ümmet gibi sorumlu olmalıdır düşüncesinden hareketle, Anayasanın yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca meşhur 113. maddeye² de atıfta bulunarak, özellikle son cümlesinin, Padişaha istediği kişiyi Hükümetin güvenliğini ihlal ettikleri, kolluk kuvvetlerinin incelemesi sonucu kesinleşmiş olması kaydıyla, sürgün etme hakkı tanınmasından dolayı eleştirmektedir. Maddenin baş tarafı

² Madde 113: Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde Hükümet-i Seniyye'nin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilânına hakkı vardır. (İdare-i örfiye) kavanin ve nizamatı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup (idare-i örfiye) tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tâyin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanların Memâlik-i Mahrusa-i Şahene'den ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zat-ı Haziret-i Padişahi'nin yed-i iktidarındadır.

Hükümetin sıkıyönetim ilan etme yetkisi üzerinedir. Ancak son kısmında yer alan sürgün etme hakkı dolayısıyla çok eleştirilmiştir. Nitekim bu maddeye dayanılarak, Mithat Paşa 5 Şubat 1877 tarihinde İtalya'ya sürgün edilmiştir (Fendoğlu, 2002: 126). Yine bu madde, hüküm altına alınmış olsa dahi, verilmiş güvencelerin Padişahın tek taraflı iradesiyle ortadan kaldırılabileceği kaygısını beraberinde getirmiştir (Akın, 1992: 57). Dolayısıyla Kadızâde, Padişaha sınırsız yetki verdiği düşünülen Kanun-i Esasi'nin ilgili maddelerinin gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sultan Abdülhamid'in idaresini "istibdad" olarak niteleyen bir bakış açısı, Padişahın ne surette olursa olsun, kendi iradesiyle hareket ettiği ve bu durumun da baskı ve haksızlıkları beraberinde getirdiği sonucuna gitmektedir. Haliyle ona göre meşrutiyet demek, bütün bu sözü edilen problemlerin kademeli olarak ortadan kalkması demektir.

5. Sonuç

"Padişah Aldattı mı Aldandı mı" adlı eser, Kadızâde Rıfat'ın Sultan Abdülhamid devri siyasi yapısını ele alıp eleştirdiği, devlet adamlarının uygulamalarını değerlendirerek muhalif düşüncelerin haklılığını ortaya koymaya çalıştığı ve mevcut sorunların kaynağını meşruti idarenin olmayışında arayarak, Padişaha bu yönde eleştirilerde bulunduğu bir eserdir. Dil itibarıyla oldukça keskin ve sert bir uslûba sahiptir. Kadızâde ise, henüz görev başındayken böyle bir eser kaleme alarak, dönemi muhaliflerin ve devlet memurlarının gözünden göstermiştir.

Kadızâde, taşradaki vergi memurlarının yerel idarecilerle bir olup merkezi yönetimi aldattığından bahsetmiştir. Eserinde yer verdiği örnekler, vergi memurlarının yeterince denetlenmediğinin kanıtlanmak istenmesidir. Memurların başlarına buyruk hareket etmeleri, Abdülhamid devri idari yapılanmasıyla ilişkilidir. *Valilere* tanınan geniş yetkiler ve vilayetlerde oluşturulmuş olan meclislerin görev tanımları, yerel yönetimlerin etkinliğini oldukça artırmış ve yer yer umulanın aksine, halkın yerel idareciler karşısında pasif konuma gelmesini sağlamıştır. Oysa Sultan merkezîyetçilikten yanadır ve düşünüldüğü gibi valilere geniş yetkiler verme taraftarı değildir. Ancak devletin olaylara müdahale etme başarısını etkileyen bir unsur olarak, yeni mülki yapılanmanın uygulamada suiistimallere yol açabilecek bir mahiyet arz etmesi, kaçınılmaz bir şekilde halkın aleyhine olabilecek örneklerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Ülke genelinde yaşanan rüşvet ve adam kayırma gibi kötü örnekler, memurların vergi toplama konusunda yaptıkları usulsüzlükler ve yer yer idari görevlerin hatır-gönül ilişkisi çerçevesinde verilir konuma gelmesi, Kadızâde Rıfat'ın eserinde sıkça bahsettiği olumsuzlukların nedenleri arasındadır. Taşrada görev yapan memurların ve diğer devlet görevlilerinin ya başına buyruk hareket etmeleri ya da rüşvet, adam kayırma ve görevi kötüye kullanma gibi yanlış yollara tevessül etmeleri, halkın isyan etmesine ve devletle vatandaşın arasının açılmasına ortam hazırlamıştır. Buna karşılık Padişah, memur seçimi konusunda oldukça hassas davranmış ve eğitimlerine özel önem vermiştir. İdareci pozisyonuna getireceği kişileri yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan Mülkiye Mektebi'ni "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne" adıyla genişletmiştir. Ayrıca Kanun-i Esasi'nin memurların yükümlülükleri ve haklarıyla

İlgili olan kısımlarında da birtakım düzenlemelere gitmiş ve en çok itiraz edilen azil konusunu da daha belirgin bir içeriğe sokmuştur. Özellikle Mülkiye Memurlarının sicillerinin kaydedilmesi için kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu, Sultanın titizliğini ortaya koyan bir oluşumdur. Bununla birlikte Sultan'a yönelik eleştiriler son bulmamış ve ilgili komisyon, memurları kontrol ve hatta baskı altına alma girişimi olarak yorumlanarak, memurların görevden alınma şekil ve gerekçelerinin, yine Padişahın iradesine bağlı olduğu değerlendirilmesiyle "istibdad" vurgusu yapılmıştır.

Kadızâde, Sultan Abdülhamid döneminin en önemli sorununu idare tarzında bulmaktadır. Halkla yöneticiler arasında derin farklılıklar tespit ederek, Padişahın olan bitenden pek de haberdar olmadığını düşünmektedir. Bunun en büyük sebebini Sultanın devleti tek elden yönetme anlayışı olarak göstermektedir.

Kadızâde'nin, ittihatçı düşüncelerle eserini kaleme aldığı ve meşrutiyet fikrini ittihatçı düşüncelerle oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kanun-i Esasi'nin mutlak manada bir kurtarıcı olamayacağını da itiraf ederek, eksikliklerini de kısmen ortaya koymuştur. Bu anlamda Kadızâde, Padişaha sınırsız yetki verdiği düşünülen Kanun-i Esasi'nin ilgili maddelerinin gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sultan Abdülhamid'in idaresini "istibdad" olarak niteleyen bir bakış açısı, Padişahın ne surette olursa olsun, kendi iradesiyle hareket ettiği ve bu durumun da baskı ve haksızlıkları beraberinde getirdiği sonucuna gitmektedir. Haliyle ona göre meşrutiyet demek, bütün bu sözü edilen problemlerin kademeli olarak ortadan kalkması demektir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.DH., Dosya No: 1, Gömlek No: 31, H.01.01.1297-M.15.12.1879.

BOA, Fon Kodu: Y.EE., Dosya No: 14, Gömlek No: 17, H.29.12.1305-M.06.09.1888.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.SRN., Dosya No: 3, Gömlek No: 16, H.15.04.1309-M.18.11.1891.

BOA, Fon Kodu: BEO, Dosya No: 256, Gömlek No: 19162, H.29.01.1311-M.12.08.1893.

BOA, Fon Kodu: MV., Dosya No: 75, Gömlek No: 121, H.02.08.1311-M.08.02.1894.

BOA, Fon Kodu: MF.MKT, Dosya No: 195, Gömlek No: 70, H.04.08.1286-M.10.02.1894.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.ŞD., Dosya No: 3, Gömlek No: 22, H.03.04.1320-M.10.07.1902.

BOA, Fon Kodu: HR.SFR.04., Dosya No: 229, Gömlek No: 40, H.06.12.1322-M.11.02.1905.

BOA, Fon Kodu: BEO, Dosya No: 3380, Gömlek No: 253469, H.25.07.1326-M.23.08.1908.

BOA, Fon Kodu: Y.EE.KP., Dosya No: 32, Gömlek No: 3187, H.26.07.1326-M.24.08.1908

BOA, Fon Kodu: DH.MKT., Dosya No: 2709, Gömlek No: 45, H.24.12.1326-M.17.01.1909.

Tanin, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908.

Basılı Eserler

- Akın, İ. F. (1992). *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı.
- Çadırcı, M. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK Basımevi, 2. Baskı.
- Çetin, A. (1992). "Sicill-i Ahval Defterleri ve Dosyaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 66, ss. 34-43.
- Çetin, A. ve Yıldız, R. (1976). *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul: Çığır Yayınları.
- Çevik, Z. (1988). *Sadrızam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Deniz, Ö. (2007). "Cumhuriyet Dönemi Çalışma Hayatı", *ÇTTAD*, VI/15, ss. 131-150.
- Deniz, Ö. (2012). "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Sosyal Politikaların Gelişimi (1930-1940)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 22, ss. 246-269.
- Engin, V. (2011). *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 5. Baskı.
- Fendoğlu, H. T. (2002). *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Findley, C. V. (1992). *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babı*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition*, Oxford: OUP.
- Haydaroğlu, İ. P. (1995). "II. Abdulhamid Döneminde Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17/28, ss. 109-133.
- Haydaroğlu, İ. P. (1997). "II. Abdulhamid'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19/30, ss. 135-174.
- Hayta, N. Ve Ünal, U. (2016). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Gazi Kitabevi, 9. Baskı.
- İmamoğlu, H. V. (2015). "Sultan Abdülhamid'e Muhalefet: İttihat ve Terakki Cemiyeti ve I. Dünya Savaşına Giden Yol", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 39, p. 223-233.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara: TTK Yay., 2. Baskı.
- Kurşun, Z. (1991). *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraat ve Fikirleri)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul.
- Özdemir, H. (2001). *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul: MEB Yayınları.

- Ramsaur, E. E. (1972). *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev.: Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları.
- Sırma, İ. S. (2000). *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Sunay, S. (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Balıkesirli Mülki Görevliler Hakkında Bir İnceleme (Sicilli Ahval Kayıtlarına Göre 1879-1909)*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- Sungu, İ. (1999). "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat II*, İstanbul: MEB Yay., ss. 777-857.
- Şıvgın, H. (2012). "İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü", *Akademik Bakış*, Cilt: 6, Sayı: 11, ss. 1-15.
- Süleyman Kadızâde Rıfat. (2017). *Padişah Aldattı mı Aldandı mı*, Haz.: Hüseyin Vehbi İmamoğlu, İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Tabakoğlu, A. (2003). *Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları*, (Ed.: Memet Zencirkıran), Bursa: Dora Yayınları.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*. (1999). İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı.
- Tanör, B. (2006). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul: YKY, 14. Baskı.
- Tekin, E. (1997). "Hafiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Komisyon, c. 15, İstanbul, ss. 115-116.
- Tunç, S. (2010). "II. Meşrutiyet'in İlk Yılında Paris'te Bir Jön Türk Delegasyonu: Talât Bey Heyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, ss. 547-582.